

Витоки науки екологічного права України

Щоб визначити першоджерело становлення й розвитку науки екологічного права, слід знайти ті витoki, які стали підґрунтям для змістовного руху в дослідженні загальних підстав, шляхів і закономірностей наукового пізнання, його принципів і методів, спрямованих на розробку й ефективне розв'язання відповідних проблем і завдань, що постають перед нею.

Шістдесяті роки ХХ ст. фактично знаменують собою початок розвитку науки екологічного права. Це було пов'язано з поштовхом, якого набули наукові дослідження того часу, зумовлені прийняттям у всіх союзних республіках колишнього СРСР законів про охорону природи (Закон «Про охорону природи УРСР» було прийнято 30 червня 1960 р.; у цьому ж році до програми навчального курсу «Радянське земельне право» для студентів юридичних факультетів було включено розділ «Правова охорона природи»).

У 1961 р. виходить друком наукове видання О. С. Колбасова «Охрана природы по советскому законодатель-

ству»¹, яке мало за мету дослідження й ознайомлення суспільства з прийнятими в союзних республіках законами про охорону природи. Автор наводить тлумачення понять «охорона природи» і «правове забезпечення охорони природи». На його думку, охорона природи — це сукупність заходів, спрямованих на організацію раціонального використання сил природи, захист, відновлення й примноження її багатств. Правове забезпечення охорони природи розумілося як законодавче визначення підстав та умов користування природними благами з урахуванням їх збереження й відновлення, а також як встановлення юридичної відповідальності за порушення правопорядку, передбаченого процесом охорони природи. Але ще в 1960 р. у науковій статті «Правова охорона природи в ССРСР» В. К. Григор'єв із посиланням на законодавство навів поняття «охорона природи» в широкому й вузькому аспектах. З його погляду, охорона природи в широкому розумінні — це постійне і все-

¹ Колбасов О. С. Охрана природы по советскому законодательству / О. С. Колбасов. — М. : Госюриздат, 1961. — 76 с.

бічне піклування про охорону флори, фауни, води, повітря й ґрунту; у вузькому — це охорона природних багатств — тварин, рослин, окремих ділянок природи тощо, які становлять господарську, наукову й культурну цінність. Охорона природи у вузькому значенні здійснюється шляхом організації державних заповідників і заказників, метою яких є збереження типових природних ландшафтів із їх рослинним і тваринним світом, природними ресурсами в первісному стані¹.

Поява серед учбової літератури навчальних посібників «Правовая охрана природы в СССР»² мала за мету усунення прогалини у викладанні в юридичних вузах держави спецкурсу «Правова охорона природи». На думку їх авторів, студенти, які закінчують юридичні вищі навчальні заклади, повинні обов'язково знати законодавство про охорону природи та практику його застосування. Питання про те, вводити чи не вводити цей обов'язковий курс, вже не є дискусійним. Дисципліна «Правова охорона природи» у практиці викладання з методичних міркувань може бути об'єднана з курсом «Земельне право». Не виключається можливість і їх об'єднання у спецкурс «Земельне право й правова охорона природи».

Наведена обставина з викладення відповідної навчальної дисципліни стала суттєвим поштовхом для розви-

тку науки в кардинально новому, до цього часу не дослідженому напрямку вивчення закономірностей та особливостей комплексного розвитку правового регулювання у використанні й охороні навколишнього природного середовища — природи як єдиного організму. Уперше в юридичних джерелах проголошується теза, що всі об'єкти природи взаємопов'язані і впливають один на одного. Взаємозв'язок і взаємозумовленість, які існують між ними, викликають необхідність проведення комплексної охорони природи у всьому її багатоманітті — як живої, так і неживої³.

У публікаціях, які аналізуються, формулюється наукова категорія «правова охорона природи», що розглядається як установлена законом система заходів, спрямованих на організацію охорони природи й раціональне використання, відтворення й примноження її ресурсів⁴.

Разом із тим законодавство про охорону природи, як вважають науковці, є продовженням законодавства земельного. Якщо останнє охоплює собою норми, що регламентують користування землями, надрами, лісами й водами, то законодавство про охорону природи містить норми, спрямовані на забезпечення їх раціонального використання, збереження, відновлення й примноження. Крім норм земельного права, воно охоплює норми, які належать до інших галузей законодавства, у першу чергу адміні-

¹ Григорьев В. К. Правовая охрана природы в СССР / В. К. Григорьев // Сов. государство и право. — 1960. — № 3. — С. 77.

² Див.: Казанцев Н. Д. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Н. Д. Казанцев, Е. Н. Колотинская. — М. : Госюриздат, 1962. — 134 с.; Колотинская Е. Н. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Е. Н. Колотинская. — М. : Изд-во МГУ, 1962. — 196 с.

³ Див.: Колотинская Е. Н. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Е. Н. Колотинская. — М. : Изд-во МГУ, 1962. — С. 5.

⁴ Див.: Казанцев Н. Д. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Н. Д. Казанцев, Е. Н. Колотинская. — М. : Госюриздат, 1962. — С. 16.

стративного (контроль за охороною об'єктів природи, планування й використання природних багатств), цивільного (притягнення до цивільної відповідальності за шкоду, нанесену довкіллю) та ін.¹

У юридичну літературу вперше вводить категорія «природоохоронне законодавство»², яка на довгі роки стане домінуючою в науковій дискусії стосовно існування комплексної галузі права з назвою «природоохоронне право».

У навчальних посібниках М. Д. Казанцева й О. М. Колотинської визначено головні принципи правової охорони природи: а) охороні підлягають усі природні багатства, що використовуються в господарському обороті, а також і ті, що не експлуатуються; б) природні ресурси підлягають кількісному і якісному обліку; в) використання природних ресурсів повинно плануватися; г) природні ресурси мають бути інтенсивно охоплені господарською експлуатацією за наявності контролю й раціонального їх використання й відтворення; д) повинна існувати відповідальність за порушення законів про раціональне використання природних ресурсів та їх охорону³.

До об'єктів, що підлягають правовій охороні, ці автори віднесли ґрунти, надра, води, ліси та іншу природну рослинність, зелені насадження в населених пунктах, типові ланд-

шафти, рідкісні й визначні пам'ятки природних об'єктів (заповідники, заказники), курортні території, тваринний світ (корисна дика фауна) й атмосферне повітря⁴.

Аналізуючи питання виникнення й розвитку законодавства про охорону природи, М. Д. Казанцев дійшов висновку, що тривалий період правові норми про охорону природи за загальним правилом включалися до земельного, водного, лісового й гірничого законодавства. Таке становище необхідно змінювати в бік створення спеціальних законодавчих актів про комплексну охорону природи й охорону особливо цінних її об'єктів⁵.

Подальше розв'язання проблем науки про охорону природи (про природоохоронне законодавство), обґрунтування наукових засад інтеграції, систематизації й кодифікації законодавства про охорону довкілля отримало своє втілення в деяких наукових статтях М. Д. Казанцева, які були опубліковані в середині 60-х років ХХ ст. У науковій статті «О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов» правознавець констатує, що відбулася значна диференціація законодавства, що регулює використання природних ресурсів: поряд із земельним законодавством досить чітко визначилося законодавство про надра, водне й лісове; самостійного значення набуває природоохоронне. Але водночас із уже існуючим поділом необхідна й інтеграція

¹ Див.: Колотинская Е. Н. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Е. Н. Колотинская. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – С. 12, 13.

² Див.: Казанцев Н. Д. Правовая охрана природы : учеб. пособие / Н. Д. Казанцев, Е. Н. Колотинская. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 18.

³ Колотинская Е. Н. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Е. Н. Колотинская. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – С. 13.

⁴ Казанцев Н. Д. Правовая охрана природы в СССР : учеб. пособие / Н. Д. Казанцев, Е. Н. Колотинская. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 18–30.

⁵ Там само. – С. 38–49.

законодавства, що впорядковує використання й охорону природних ресурсів у цілому. Іншими словами, необхідно об'єднати в одне ціле ті норми права, які є загальними для регламентації застосування всіх природних ресурсів, а також їх охорони.

Уперше в науковій правовій літературі цим науковцем запропоновано розробку й прийняття закону про використання природних ресурсів та їх охорону, у цьому законі, на його думку, доцільно навести основні положення, вихідні й визначальні для конкретних галузей законодавства, що спеціально регулюють користування конкретними об'єктами природи (земля, води, ліса, надра та ін.), а також їх охорону. Метою цього закону повинно стати раціональне експлуатування природних ресурсів та їх охорона як загальнонаціонального надбання¹.

Продовженням наукових досліджень питань інтеграції, систематизації й кодифікації природоохоронного законодавства як складника науки (але вже на рівні окремих союзних республік) необхідно вважати статтю М. Д. Казанцева «К вопросу о структуре кодекса охраны природы союзной республики». З його точки зору, природоохоронне законодавство союзної республіки може бути або сконцентровано в окремих кодексах про охорону природи, або ж розпорошено в земельному, водному, лісовому й гірничому кодексах та в інших законодавчих актах союзних республік про охорону природи. Як вважав автор, законодав-

ство про надра, земельне, водне й лісове не будуть охоплювати всіх об'єктів природи, які треба охороняти. За його межами залишається, наприклад, охорона атмосферного повітря та деякі інші об'єкти природи. Тому бажано забезпечити опрацювання і прийняття кодексів про охорону природи в кожній союзній республіці².

Наведені наукові дослідження проблем охорони природи були продовжені вченими-правознавцями, які займалися вивченням правових ідей охорони довкілля у союзних республіках. Серед наукових робіт, присвячених цим питанням, що були опубліковані в середині 60-х років, потрібно виділити наукові праці Н. І. Титової, В. Л. Мунтяна, Х. І. Шварца та Ю. І. Тютєкіна, Н. С. Ломсадзе, С. С. Константиної³.

Дефініція поняття «правова охорона природи», що наводилася в названих наукових працях, була практично тотожною і трактували його як установа такого правового режиму окремих видів природних об'єктів чи їх комплексів, який виключає їх

² Казанцев Н. Д. К вопросу о структуре кодекса охраны природы союзной республики / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ : Сер. XII : Право. – 1966. – № 1. – С. 82.

³ Див.: Константиної С. С. Правовая охрана природы в Казахской ССР / С. С. Константиної. – Алма-Ата : Изд-во «Казахстан», 1971. – 206 с.; Ломсадзе Н. С. Правовое регулирование природы в Грузинской ССР / Н. С. Ломсадзе. – Тбилиси : Изд-во ТГУ, 1964. – 92 с.; Мунтян В. Л. Правовая охрана природы Украинской РСР / В. Л. Мунтян. – К. : Вид. АН УРСР, 1966. – 78 с.; Тітова Н. І. Охорона природи Української РСР / Н. І. Тітова. – Львів, 1965. – 96 с.; Шварц Х. И. Правовая охрана природы Молдавии / Х. И. Шварц, Ю. И. Тютєкин. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1964. – 296 с.

¹ Казанцев Н. Д. О научных основах дифференциации и интеграции законодательства, регулирующего использование и охрану природных ресурсов / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ: Сер. X : Право. – 1965. – № 2. – С. 4.

господарську експлуатацію і який спрямовано на збереження цих об'єктів і комплексів у їх природному стані¹.

Важливим кроком уперед на шляху до подальшого розвитку науки екологічного права в дослідженнях правової охорони природи на рівні колишнього СРСР та союзних республік стала фундаментальна наукова ідея про необхідність кодифікації нової галузі права — природоохоронного, природоресурсного права (а в майбутньому — екологічного або права навколишнього природного середовища) та його кодифікації у формі основ, законів, кодексів, яким необхідно мати відповідну назву. На початку 60-х років науковці досить обережно висловлюють свої міркування й погляди на цю проблему. Так, аналізуючи питання правової охорони природи в СРСР, В. К. Григор'єв доходить висновку: у зв'язку з кодифікацією законодавства про землю, її надра, води й ліси необхідно в проектах законів сформулювати перелік принципових положень не лише стосовно охорони лісів і водойм, а й природи в широкому аспекті, в тому числі й охорони заповідників, заказників, курортних місцевостей, об'єктів тваринного й рослинного світу, пам'ятників природи. Загальні принципи охорони довкілля мають бути викладені в загальносоюзному законі про охорону природи².

На думку М. Д. Казанцева, законодавство про охорону природи є складовою частиною земельного, яке

теж включає землекористування, користування надрами, лісами й водами. У ньому містяться й деякі норми, що належать до інших галузей права (перш за все адміністративного). Формою кодифікації законодавства про охорону природи науковець вважав Основи законодавства про охорону природи — на рівні колишнього СРСР і кодекси про охорону природи — на рівні колишніх союзних республік»³.

Обережність висловлювань у наведених В. К. Григор'євим і М. Д. Казанцевим поглядах на проблему формування й кодифікації законодавства про охорону природи, як вбачається, зумовлена тим, що ними не було запропоновано назви останнього. Більше того, законодавство про охорону природи продовжувало розглядатися як складник земельного й у той же час пропонувалася його загальнодержавна й республіканська кодифікація поряд із кодифікацією безпосередньо законодавства про надра, земельного, водного й лісового. Це були суперечливі й не досить обґрунтовані рекомендації.

А вже наступні наукові дослідження зазначених проблем суттєво змінили підхід до питання про формування нової галузі законодавства екологічного спрямування й форми його кодифікації. Важлива роль у цьому належить колективному дослідженню, яке було проведено групою співробітників Всесоюзного інституту юридичних наук і опублікованому у вигляді збірника статей «Правовые вопросы охраны природы в СССР» у 1963 р. за редакцією Г. М. Полянської. У перед-

¹ Константи́ниди С. С. Правовая охрана природы в Казахской ССР / С. С. Константи́ниди. — Алма-Ата : Изд-во «Казахстан», 1971. — С. 37.

² Григорьев В. К. Правовая охрана природы в СССР / В. К. Григорьев // Сов. государство и право. — 1960. — № 3. — С. 83, 84.

³ Казанцев Н. Д. О правовом регулировании охраны природы / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ : Сер. X : Право. — 1960. — № 1. — С. 16.

мові до зазначеного видання терміном «природоохоронне» позначається законодавство про охорону природи. Цей же термін також застосовує Г. М. Полянська для назви своєї статті — «Законы об охране природы — новая форма природоохранительного законодательства»¹. У ній авторка зазначає, що прийняття законів про охорону природи союзних республік (1957–1963 рр.) стало передумовою для формування нової правової форми радянського законодавства, спрямованого на охорону природи. Розглядаючи подальші шляхи вдосконалення природоохоронного законодавства, вона констатує, що беззаперечним є положення про необхідність збереження й розвитку спеціалізованого законодавства про землю, ліси, води й надра, яке повинно бути кодифіковано на рівні Союзу РСР і союзних республік. Що ж стосується природоохоронного законодавства, то формою його кодифікації, на думку Г. М. Полянської, повинні стати підготовка і прийняття Закону «Про охорону природи СРСР»².

Термін «природоохоронне» було прийнято й іншими вченими-правознавцями, які займалися проблемою законодавства про охорону природи. Зокрема, аналізуючи питання його розвитку, О. С. Колбасов зазначав, що чинне радянське природоохоронне законодавство має за мету вдосконалення використання земель, лісових ресурсів, їх збереження й відновлен-

ня, раціональне використання й охорону водних ресурсів. Ним була підтримана ідея Г. М. Полянської про прийняття закону про охорону природи СРСР, розробку проекту якого, з його погляду, необхідно здійснювати водночас із проведенням робіт із кодифікації земельного, водного, надрового й лісового законодавства³.

Аналізуючи питання земельного права й посилаючись на думку інших учених-правознавців, М. Т. Осипов відносить природоохоронне право до однієї із самостійних галузей інтегрованої галузі права — права природокористування⁴. На науковій конференції з питань охорони природи, що відбулася в червні 1969 р. у Інституті держави і права АН СРСР, серед інших обговорювалася також проблема охорони природи як предмет спеціальних правових наукових досліджень. З точки зору О. С. Колбасова, стан наукових досліджень у цій сфері незадовільний. Для подальшого підвищення ролі правової науки було рекомендовано зосередити увагу на проблемах загальної теорії правової охорони природи, співвідношення господарсько-економічних і правових її аспектів, вдосконалення природоохоронного законодавства.

З погляду Г. О. Аксеньонка, який взяв участь у зазначеній конференції, вдосконалення законодавства про охорону природи має здійснюватися

¹ Полянская Г. Н. Законы об охране природы — новая форма природоохранительного законодательства / Г. Н. Полянская // Правовые вопросы охраны природы в СССР : сб. ст. ; отв. ред. Г. Н. Полянская. — М. : Юрид. лит., 1963. — С. 17–56.

² Там само. — С. 54.

³ Колбасов О. С. Правовая охрана природы в СССР / О. С. Колбасов // Сов. государство и право. — 1967. — № 9. — С. 47.

⁴ Осипов Н. Т. Некоторые теоретические вопросы советского земельного права / Н. Т. Осипов // Вопросы современного развития советской юридической науки : науч. конф. Тезисы докл. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1908. — С. 87.

у 2-х правових формах — у формі Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону природи й у формі кодексів союзних республік про охорону природи¹.

Дещо іншу точку зору стосовно формування відповідної галузі права й форми її кодифікації запропонував М. Д. Казанцев, який підтримував загальну позицію про наявність природоохоронного права. Але, на його думку, відбувається процес диференціації відносин, пов'язаних із використанням різних об'єктів природи, а значить і законодавства, що зумовлене необхідністю самостійного правового регулювання земельних, водних, лісових і надрових відносин. Водночас цей процес висуває проблему їх інтеграції, а тому виникає необхідність у конструюванні інтегрованої галузі права, якою повинно стати «природоресурсне право».

На думку М. Д. Казанцева, його головними інститутами необхідно вважати: а) право державної власності на природні ресурси; б) їх єдиний державний фонд; в) кадастри природних ресурсів; г) право користування ними; д) правові принципи охорони природи; е) відповідальність за порушення норм права про її охорону. Ці інститути становлять загальну частину природоресурсного права. Земельне, водне, лісове, гірниче й природоохоронне право, будучи самостійними як галузі права, — це особлива частина природоресурсного права як інтегрованої галузі.

М. Д. Казанцев уперше в правовій літературі навів дефініцію природоресурсного права, яке він вбачав інтегрованою галуззю права, що на

¹ Веденин Н. Н. Охрана природы в СССР / Н. Н. Веденин // Сов. государство и право. — 1969. — № 10. — С. 152.

підставі націоналізації природних ресурсів регулює розгалужену сферу суспільних відносин по розпорядженню, користуванню й охороні цих ресурсів з метою створення матеріально-технічної бази, задоволення потреб народного господарства, науки, культури, охорони здоров'я й рекреації².

У своїх останніх наукових роботах цей науковець поняття «природоресурсне право» і «право на природні ресурси» ототожнив³. Як він вважав, безвідносно до того, визначимо ми інтеграл, який охоплює всю сукупність правового регулювання використання й охорону природи, «природоресурсним правом» чи «правом на природні ресурси», не суть важливо. Необхідно перш за все в науковому сенсі визначитися в деяких проблемах, оскільки в природі все взаємопов'язано, а тому використання природних ресурсів у правовому аспекті має бути комплексним⁴. Кодифікація природоохоронного законодавства (а не права), на думку М. Д. Казанцева, має відбуватися у формі основ природоохоронного законодавства Союзу РСР і союзних

² Казанцев Н. Д. Из истории науки советского земельного и правоохранительного права / Н. Д. Казанцев // Изв. вузов. Правоведение. — 1968. — № 1. — С. 81, 82; Він же. Природоресурсное право и его пределы как интегрированной отрасли права / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ : Сер. XII : Право — 1967. — № 6. — С. 16–24.

³ Казанцев Н. Д. О преподавании в высших юридических учебных заведениях курса «Советское земельное право и правовая охрана природы» / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ : Сер. XI : Право. — 1971. — № 4. — С. 35.

⁴ Він же. Законодательные основы земельного строя в СССР / Н. Д. Казанцев. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 31.

республік та природоохоронних кодексів союзних республік¹.

У Всесоюзному науково-дослідному інституті радянського законодавства 26 й 27 січня 1971 р. було проведено розширене засідання Ради з координації роботи науково-дослідних установ, присвячене проблемам координації наукових досліджень у сфері законодавства про охорону природи. Серед пропозицій, які лунали на засіданні Ради, слід виділити: а) ідею кодифікації законодавства про охорону природи й розробку і прийняття закону про охорону природи СРСР²; б) доповнення Конституції СРСР статтею про охорону природи і створення Основ законодавства про охорону природи СРСР і відповідних Основ чи кодексів союзних республік³; в) створення необхідної правової бази для подальшого розвитку республіканського природоохоронного законодавства і прийняття Основ законодавства СРСР і союзних республік про охорону природи⁴; г) розробку но-

вого природоохоронного законодавства і прийняття Основ про охорону природи СРСР і союзних республік⁵; д) виникнення науки природоохоронного права, а також зміна назви Земельного кодексу на Кодекс про землю. Остання теза запропонована Н. І. Титовою⁶. Засідання Ради стало важливою віхою у проведенні наукових досліджень і розвитку наукових проблем правової охорони навколишнього природного середовища, у майбутньому — екологічного права.

Становлення наукових ідей і концепцій правового регулювання охорони довкілля й пов'язане із зазначеним формуванням природоохоронного (природоресурсного) права не призупинило, а, навпаки, надало нового імпульсу подальшим науковим пошукам вирішення правових проблем земельного, водного, лісового й гірничого права.

Опубліковано: Проблеми законності. — 2009. — Вип. 100.

¹ Казанцев Н. Д. О некоторых вопросах кодификации природоохранительного законодательства / Н. Д. Казанцев // Вестн. МГУ : Сер. XI : Право. — 1971. — № 6. — С. 15; Він же. О состоянии и задачах научно-исследовательской работы в области природоохранительного законодательства / Н. Д. Казанцев // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М. : Изд-во ВНИИСЗ, 1972. — С. 124.

² Полянская Г. Н. Закон об охране природы в СССР / Г. Н. Полянская // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М., 1972. — С. 129–138.

³ Див.: Файнштейн А. А. Природоохранительное законодательство зарубежных стран / А. А. Файнштейн // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М., 1972. — С. 139–148.

⁴ Див.: Погорилко В. Ф. Соотношение общесоюзного и республиканского законодательства в области охраны природы / В. Ф. Погорилко, Ю. С. Шемшученко // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М., 1972. — С. 155–159.

⁵ Кутин Е. М. Совершенствование законодательства по охране природы / Е. М. Кутин // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М., 1972. — С. 162–164.

⁶ Полянская Г. Н. Научная жизнь / Г. Н. Полянская, Л. А. Заславская // Учен. зап. ВНИИСЗ. — Вып. 26. — М. : Изд-во ВНИИСЗ, 1972. — С. 175, 177.